

کنفرانس بین‌المللی بوزجانی

غلامرضا جمشیدنژاد اول

مراسم افتتاحیه کنفرانس

در هزارمین سال وفات ابوالوفای بوزجانی، در روزهای پنجشنبه و جمعه ۴-۵ آذرماه ۱۳۷۸ ش/ ۲۶-۲۵ نوامبر ۱۹۹۹ م در تربت جام زادگاه وی برگزار شد. در آغاز کنفرانس، آقای دکتر خلیجی، معاون پژوهشی و آموزشی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی. سپس آقای دکتر احمد جلالی، سفیر و نماینده جمهوری اسلامی ایران در یونسکو، ضمن تجلیل از استقبال گرم مردم تربت جام از شرکت کنندگان در کنفرانس، پیام آقای کیوشیرو ماتسورا، مدیر کل یونسکو، به کنفرانس بزرگداشت هزارمین سال وفات ابوالوفای بوزجانی را قرائت کرد.

در ادامه تنی چند از اندیشه‌مندان و صاحب نظران علوم ریاضی داخلی و خارجی به ایراد سخنرانی و ارائه مقاله پرداختند که مورد توجه علاقمندان قرار گرفت.

گزارش اجرایی کنفرانس و

سخنرانیهای روز نخستین

پس از مراسم فوق، آقای محسن حیدرنیا، مسؤول گروه تاریخ علم مرکز مطالعات فرهنگی - بین‌المللی در سازمان فرهنگ و ارتباطات و عضو کمیته علمی کنفرانس گزارشی از روند شکل‌گیری ستاد و کمیته علمی را ارائه کرده و اظهار داشت: «این ستاد مرکب از سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، انجمن ریاضی

ایران، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، انجمن آمار ایران، ستاد بزرگداشت سال جهانی ریاضیات، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، کمیسیون ملی یونسکو، دانشگاه تهران، دانشگاه امیرکبیر، نماینده مجلس و فرماندار تربت جام می‌باشد که به ریاست آقای دکتر خلیجی، معاون پژوهشی و آموزشی سازمان فرهنگ و ارتباطات تشکیل شد. در پی آن دو کمیته علمی و اجرایی نیز تشکیل گردید و بعد از آن ستادی نیز در استان خراسان شکل گرفت». ایشان درخصوص اقدامات صورت گرفته برای فراخوان مقاله و دعوت از محققان گفت: «فراخوان عمومی مقاله نداشتیم؛ اما از محققان مختلف و بوزجانی شناسان داخلی و خارج از کشور دعوت کردیم. حدود ۱۴ مقاله در کنفرانس ارائه می‌شود و مقالات برخی از کسانی که امکان حضور نداشته‌اند، به همراه مقالات ارائه شده، در مجموعه مقالات منتشر خواهد شد. اقدام دیگر کمیته تشکیل نمایشگاه کتاب و جمع‌آوری نسخه‌های کمیاب آثار بوزجانی از سایر کشورها و تهیه یک نسخه از آن به صورت افست می‌باشد. مدعوین نیز حدود ۵۰ نفر از محققان تاریخ علم و تاریخ ریاضی می‌باشند. میهمانان خارجی ۶ نفر معرفی شدند که عبارت‌اند از: آقای دکتر رشدی راشد از کشور فرانسه؛ آقای دکتر لقمان بایمت اف از تاجیکستان؛ آقای آلپی اوزدورال از ترکیه؛ آقای یوهان ترهار از هلند؛ آقای دکتر احمد جلالی نماینده ایران در یونسکو؛ آقای دکتر جعفر آقایانی چاووشی از فرانسه؛ و آقای

دکتر معصومی همدانی، محقق ایرانی در فرانسه».

سپس آقای دکتر مهدی محقق، رئیس انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و عضو کمیته علمی ستاد، سخنرانی خود را تحت عنوان «مروری بر تاریخ ریاضیات سده چهارم هجری قمری» ایراد نمودند. از جمله گفتند: «مسلمانان درهای علم و دانش را نمی‌بستند. هر جا علمی در دنیا بود، به دنبال آن می‌رفتند و به هر زبانی بود، ترجمه می‌کردند. براساس آیه شریفه قرآن: (فبشر عباد الذین یستمعون القول و یَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ) بشارت بده بندگان را که سخنان را می‌شنوند و بهترین آن را پیروی می‌کنند، به گزینی کردند و براساس حدیث شریف: «أطلبوا العلم و لو بالصین»^۲، از هر کیش و مذهبی علم را فرا می‌گرفتند. مسلمانان علاقه مند شدند علوم مختلف را از یونان و هند به زبان خودشان که عربی بود، ترجمه کنند. دوره انتقال علم به وسیله ترجمه، مخصوص علم خاصی هم نبود. علوم به هم مربوط هستند. تصور تشکیل دانشگاه قبل از اروپائیان در میان مسلمانان پدید آمد. اروپائیان کتاب احصاء العلوم فارابی را دیدند که در مجموعه‌ای، علوم مختلف را ذکر کرده است و همه به هم مربوط است. در این میان توجه به ریاضیات موجب تیز کردن ذهن می‌شود و توجه به هندسه نیز زیاد بوده است. افلاطون بر در آکادمی خود نوشته بود: «کسی که هندسه نداند، نباید وارد شود».

مَنْ لَمْ يُوسَعْ ذِهْنَهُ بِالْهِنْدَسَةِ قَوْلُوا لَهُ لَا تَقْرَبَنَّ الْمَدْرَسَةَ^۳
هندسه باعث می‌شود عقل انسان باز شود که یک چشم عقل بهتر از هزار چشم سر است. در سرزمین خراسان، وقتی کسانی عالم و فیلسوف می‌شدند، به این معنی بود که فلسفه را با تمام شعب یاد می‌گرفتند: ریاضیات، طب، هندسه و... این علوم در خراسان راه تکامل را پیمود. در خراسان ریاضی دانانی، همچون: ابومعشر بلخی و ابوالوفای بوزجانی بودند. در هیچ شهر و روستایی از خراسان نبود، مگر این که دانشمندانی در آن حضور داشتند. همچنین ایشان در باب نتایج و تأثیرات این قبیل کنفرانس‌ها اظهار داشتند:

«این کنفرانس‌ها موجب می‌شود که جوانان ما با هویت ملی خود آشنا شوند. ما باید این روشی را که الان داریم، گسترش بدهیم. در این سالن چقدر جا داریم؟ و در این منطقه چقدر جوان دانشجو، طلبه و دانش آموز هستند که علاقه مند به حضور می‌باشند؟ باید سالنهای بزرگی ساخته شود، تا انبوهی از نسل جوان ما با دانشمندان حاضر رو به رو شوند. آن گاه منظور ما حاصل می‌شود. تنها با حضور معارف شهر نظر واقعی تأمین

نمی‌شود. برای جلوگیری از غریزدگی و مبارزه با تهاجم فرهنگی غرب که با تبلیغات و رسانه‌ها انجام می‌شود، یگانه راه مقابله به وسیله دین، فرهنگ، فلسفه، ادب و کلام است، و نه فقط به صورت علمی در دانشگاه، بلکه به صورت مجمل و ساده برای نسل جوان تا آنان بدانند که فرهنگ آنها ریشه دار است، و این تنها کار دولت نیست. افراد متمکن که مسجد و مدرسه می‌سازند، هم باید اهمیت موضوع را دریابند و فرهنگ دیده و فرهنگ شناس شوند تا به این امور مبادرت نمایند. جوانان ما چگونه می‌توانند سعادت دنیا و آخرت خود را تأمین کنند؟ و به معنویات علاقه مند شوند؟ جسمی داریم و جانی داریم. جان نباید مورد غفلت قرار گیرد».

سپس آقای پروفیسور آلپی اوزدورال، عضو آکادمی علوم ترکیه، سخنرانی خود را در موضوع: «تحلیلی بر کتاب اعمال هندسی ابوالوفای بوزجانی» ایراد کرد و بعد از آن استاد پرویز شهریاری، پژوهشگر تاریخ ریاضیات، در موضوع: «ریاضیات ایرانی یک دوره کامل از تاریخ ریاضیات را تشکیل می‌دهد» سخن گفت و آنگاه آقای دکتر جعفر آقایانی چاووشی، پژوهشگر تاریخ علم از پاریس، در موضوع: «روش ابتکاری ابوالوفای بوزجانی در ساختن آینه‌های سوزان، مقاله خود را قرائت کرد و سپس آقای دکتر نصرت‌الله سعیدی، استاد دانشگاه فردوسی مشهد، در موضوع: «اوضاع و احوال علمی، فرهنگی و سیاسی خراسان و بغداد در سده چهارم هجری قمری» سخن گفت و بعد آقای شاپور بنگدار، پژوهشگر از تربت جام، «مروری بر زندگینامه ابوالوفای بوزجانی» را ایراد کرد.

اهمیت ابوالوفای بوزجانی

ابوالوفا محمد بن محمد بن یحیی بن اسماعیل بن عباس بوزجانی (اول رمضان ۳۲۸ - سوم رجب ۳۸۸ ق/ ۱۰ ژوئن ۹۴۰ - اول ژوئیه ۹۹۸ م)، از بزرگ‌ترین مفاخر علمی ایران و پیشگام در ریاضیات، هندسه، مثلثات و نجوم دوره اسلامی که در شهر بوزجان (نزدیک تربت جام کنونی) متولد شده و تا ۲۰ سالگی در همانجا نزد عموی خود، ابوعمر و مغازلی و نیز نزد داییش، ابوعبدالله محمد بن عنبسه علوم ریاضی و هندسه را فرا گرفت و سپس به بغداد مهاجرت کرد و تا آخر عمر در آنجا زیست و سرانجام همانجا نیز در گذشت (نک: ابن ندیم، ۳۴۱؛ ابن اثیر، ۹۷؛ قطبی ۲۸۷-۲۸۸).

راز اهمیت ابوالوفای بوزجانی، بی‌گفتگو، در آثار ارزشمند و آرای دقیق علمی ریاضی و نجومی او نهفته است و در قضاوت دانشمندان معاصر وی همچون: ابن ندیم، ابوریحان بیرونی، و

ابوعلی حبوبی؛ و نیز در قضاوت مورخان بعدی، همچون: ابن خلکان و قفطی به خوبی پیداست.

ابن ندیم متوفای ۳۸۰ ق / ۹۹۰ م در الفهرست که آن را تقریباً ده سال پیش از وفات ابوالوفا به پایان رسانیده شرح احوال و ذکر آثار او را آورده است (همانجا).

ابوریحان بیرونی علاوه بر ذکر رصدهای بوزجانی، متذکر شده است که «وی در تبیین شکل ظلّی [تائزانت، کتائزانت و دیگر توابع مثلثاتی] پیشگام بود» و گفته است: «ابوالوفا در مجسطی خود آورده که چندین سال به رصد میل اعظم پرداخته و آن را مساوی با ۲۳ درجه و ۳۵ دقیقه یافته و بیشتر رصدهای ابوالوفا در ایام عزالدوله [بختیار بن معزالدوله دیلمی] در باب التبن بغداد انجام شده و بیشتر آنها در سالهای ۳۶۵ ق [/ ۹۷۵ م] و ۳۶۶ ق [/ ۹۷۶ م] صورت گرفته است».

همچنین وی افزوده است: «با ابوالوفا محمد بن محمد بوزجانی چنان قرار گذاشته بودم که او در بغداد و من در خوارزم کسوف ماهی را رصد کنیم و این در سال ۳۸۷ ق [/ ۹۹۷ م] صورت گرفت (نک: تحدید نهایات الاماکن، صص ۷۴، ۲۱۸؛ القانون المسعودی، ۳۶۴/۱، ۶۴۰/۲، ۶۵۸، ۶۶۰، ۶۷۴).

همچنین ابوعلی حبوبی از حدود خوارزم با ابوالوفا در بغداد مکاتبه کرده و برای محاسبه مساحت مثلث از روی اضلاع آن، در صورتی که ارتفاعش نامعلوم باشد، از او دستوری خواسته و ابوالوفا رساله‌ای مختصر در جواب نوشته است که امروزه موجود است (نک: مجله تاریخ العلوم العربیة، سال ۱۹۷۹ م، ۳ / ۵۰-۵۳).

بدین ترتیب درمی‌یابیم که بوزجانی در دوره حیات به علت دقت نظر و استادی کامل پیوسته مورد توجه دانشمندان و ریاضی دانان معاصر خود بوده و ایشان یا به‌طور حضوری و یا به صورت مکاتبه‌ای پیوسته از گوشه و کنار جهان اسلام با وی در تماس بوده‌اند و در کارهای علمی خود، نظریات صائب او را به مشورت می‌طلبیده و از آنها استفاده می‌کرده‌اند.

مورخان علم بعد از وی نیز به اهمیت آرای علمی او، تصریح کرده‌اند. قفطی درباره‌اش می‌گوید: «مردم نزدش درس می‌خواندند و از او بهره می‌گرفتند و آرای وی را برای هم نقل می‌کردند» و افزوده است که: «کتابهای متعددی تألیف کرد» و آن‌گاه نام کتابها و آثار او را آورده است.^۶ همچنین ابن خلکان در ضمن شرح حال وی، او را یکی از مشاهیر علم هندسه دانسته و افزوده است که «او را در این علم استخراجهایی شگفت است و شیخ ما کمال الدین ابوالفتح موسی بن یونس که در علم هندسه

و حساب قدر اعلا و ید طولایی داشت، در وصف کتابهای ابوالوفا مبالغه می‌نمود و در اکثر مطالعات خویش بر آنها اعتماد می‌کرد و قول ابوالوفا را در اثبات مقاصد خود حجت می‌آورد و چند کتاب از تألیفات ابوالوفا در نزد وی بود. فی استخراج الأوتار، تصنیفی نیکو و سودمند از اوست (۱۶۷/۵ - ۱۶۸).

آثار ابوالوفای بوزجانی و ضرورت تصحیح آنها

۱ - جواب اَبی الوفاء محمد بن محمد البوزجانی عما سألَه الفقیه أبو علی الحسن بن حارث الحبیبی عن ایجاد مساحة المثلث بدلالة الأضلاع بدون معرفة الارتفاع
در این رساله ابوالوفا سه راه حل مشابه برای محاسبه مساحت مثلث از روی اضلاع آن، در صورتی که ارتفاعش نامعلوم باشد، ارائه داده است که نخستین آنها، هر گاه با رمزهای کنونی abc ضلعهای مثلث مفروض باشند، بدین ترتیب است:

$$[(a^2 - bc) - (a^2 - (b+c)^2)]$$

از این رساله نسخه‌ای در کتابخانه ظاهریه دمشق موجود است (شمار: ۴۸۷۱/۲۰) و آن را، ا. س. کندی^۷ و مصطفی موالید بررسی و با ترجمه انگلیسی همراه فتوکپی اصل نسخه چاپ کرده‌اند^۸؛ اما متن نسخه تصحیح نشده است؛

۲ - رساله فی ترکیب العدد الوفق فی المربعات
نسخه‌ای از آن در کتابخانه ایاصوفیای استانبول در ترکیه موجود است (شمار: ۴۸۴۳/۳)؛

۳ - رساله فی جمع أضلاع المربعات و المكعبات
نسخه آن در کتابخانه آستان قدس رضوی (شمار: ۵۵۲/۱) موجود است (فهرست رضوی، ۳۴۸/۸) و طبق اظهار نظر آقای محمدرضا نوروزی در کنفرانس بوزجانی، موضوع آن حل اتحادهای جبری با دو روش هندسی و عددی می‌باشد و وی به تحقیق در آن مشغول است؛

۴ - رساله فی النسبة و التعریف
نسخه‌ای از آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود می‌باشد. (شمار: ۹۶۰۲)؛

۵ - شرح کتاب اصول اقلیدس
ابن ندیم و قفطی، هر دو، در ذیل شرح حال «اقلیدس» تصریح کرده‌اند که بوزجانی بر کتاب اصول اقلیدس شرحی نوشته است که ناتمام مانده^۹؛

۶ - فی استخراج الأوتار
ابن خلکان آن را تصنیفی نیکو و سودمند شمرده است (۵)

۷ - کتاب استخراج ضلع المکعب و مال المال و ما یتربکب

منهما

ابن ندیم^{۱۰} و قفطی^{۱۱}، هر دو، از آن نام برده‌اند؛ اما از وجود نسخ آن در کتابخانه‌ها تاکنون گزارشی نرسیده است. وپیکه^{۱۲} موضوع آن را حل هندسی معادلات: $a = 3 = a$ ، $b_p X$ ، $a = 3 = a$ + $aX_p = X$ ، $b_p X$ دانسته و گفته است که معادله اخیر، مثلاً به وسیله تقاطع هذلولی: $b = axy + y_p$ با سهمی $x_p = y$ حل می‌شود^{۱۳}؛

۸ - کتاب البراهین علی القضايا التي استعمل دیوفنطس فی کتابه و علی ما استعمله هو فی التفسیر

ابن ندیم (ص ۳۴۱) و قفطی (ص ۲۸۸) فقط نام برده‌اند و اطلاع دیگری درباره آن نداریم؛

۹ - کتاب تفسیرالخورزمی فی الجبر و المقابله

از این کتاب هم ابن ندیم و قفطی (همانجاها) نام برده‌اند؛

۱۰ - کتاب تفسیر دیوفنطس فی الجبر

از این کتاب هم جز گزارش ابن ندیم و قفطی اطلاع دیگری نداریم؛

۱۱ - کتاب تفسیر کتاب ابرخس فی الجبر

مثل کتاب پیشین، در آن فقط گزارش ابن ندیم و قفطی در دست است؛

۱۲ - کتاب الزیج الواضح

طبق نظر ابن ندیم^{۱۵} در سه مقاله تنظیم شده است: (۱) در چیزهایی که شایسته است پیش از حرکت‌های اختران بدانند؛ (۲) در حرکت‌های اختران؛ (۳) در چیزهایی که برای حرکت‌های اختران رخ می‌دهند؛

۱۳ - کتاب صناعة العدد

خود بوزجانی، در مبحث نسبت کتاب المنازل فی الحساب خویش از آن نام برده است؛ اما هنوز از وجود آن در کتابخانه‌ها گزارشی نرسیده است (قربانی، ۲۰۳)؛

۱۴ - کتاب العمل بالجدول الستینی

قفطی از آن نام برده است (ص ۲۸۸)؛

۱۵ - کتاب فی مایحتاج آلیه الصانع من أعمال الهندسة نسخه‌ای از آن در کتابخانه ایاصوفیا (شمر: ۲۷۵۳) موجود

است. از آن ترجمه‌های مختلف متعددی نیز به زبان فارسی شده که از آنها نیز چهار نسخه موجود می‌باشد: (۱) یکی در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (شمر: ۲۸۷۶)؛ (۲) دیگری در آستان قدس رضوی است (شمر: ۵۲۶۴) نسخه‌ای در کتابخانه امروزیان در

شهر میلان ایتالیا؛ (۴) نسخه‌ای هم در کتابخانه ملی پاریس که فیلم‌های این هر دو نسخه در کتابخانه مرکزی دانشگاه موجوداند (شمر: ۷۷۵/۲۲ و ۹۱۶/۲۲).

بر کتاب فی مایحتاج إلیه الصانع من أعمال الهندسة دو شرح نیز، یکی به زبان عربی و دیگری به زبان فارسی نوشته شده است: (۱) ابن یونس (۱۶) (۵۵۱ - ۶۳۹ ق / ۱۱۵۶ - ۱۲۴۱ م) شرح الأعمال الهندسية را به عربی نوشته که خوشبختانه نسخه‌اش در کتابخانه آستان قدس رضوی (شمر: ۵۳۵۷) موجود است؛ (۲) ملامحمد باقر یزدی (زنده در: ۱۰۴۷ ق / ۱۶۳۷ م) هم فتوحات غیبیه را به فارسی در شرح آن نوشته که آن هم در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود می‌باشد (شمر: ۵۳۷۱).

این کتاب بسیار ارزشمند بوزجانی، با آنکه منبع تحقیق برخی از ریاضیدانان بزرگ شده، اما متأسفانه تصحیح نشده است. استاد ابوالقاسم قربانی که به تحقیق آن پرداخته‌اند، فقط کپی نسخه را در بوزجانی نامه آورده‌اند (نک: صص ۱۱۱ - ۱۸۰). وپیکه هم بر روی ترجمه فارسی موجود آن در پاریس به زبان فرانسه تحقیقی انجام داده است و سوتر^{۱۷} هم به تجزیه و تحلیل نسخه‌ای دیگر از ترجمه فارسی به زبان آلمانی پرداخته که البته حاصل کارهای ایشان در بوزجانی نامه به نحو مطلوبی مورد توجه و استفاده استاد قربانی قرار گرفته است.

بدیهی است که تصحیح انتقادی تحقیقی کتاب فی مایحتاج آلیه الصانع من أعمال الهندسة جداً ضروری است. به طور قطع استفاده از دو شرح یاد شده، همچون نسخ ترجمه‌های فارسی کتاب، برای پژوهشگری که همت به تصحیح کتاب گماشته و بخواهد آن را به مدد الهی، تصحیح نماید هم بسیار مفید و هم ضروری خواهد بود^{۱۸}؛

۱۶ - کتاب فی ما ینبغی أن یحفظ قبل أرثماتیقی

ابن ندیم (ص ۳۴۱) و قفطی (ص ۲۸۸) از آن فقط نام برده‌اند؛

۱۷ - کتاب الکامل

ابن ندیم (همانجا) این کتاب را ذکر کرده و آن را مانند الزیج الواضح بوزجانی، مشتمل بر سه مقاله با همان موضوعها دانسته است؛

۱۸ - کتاب المجسطی

قفطی از آن نام برده است (ص ۲۸۸). بر طبق اظهار وپیکه، و کارا دووو^{۱۹} نسخه‌ای از آن در کتابخانه سلطنتی پاریس موجود است (شمر: ۱۱۳۸) که اولی درنوشتن مقاله خود با عنوان «درباره»

اندازه گیری محیط دایره توسط منجمان عرب [مسلمان] براساس محاسبه ای از بوزجانی» در ۱۸۶۰ م از آن استفاده کرده و دومی نیز در ۱۸۹۲ م درباره آن مقاله مبسوطی نوشته است؛^{۲۰}

۱۹ - کتاب المدخل آلی صناعة الأثرماتیقی

ابن ندیم (ص ۳۴۱) و قفطی (ص ۲۸۸) نام آن را کتاب المدخل إلی الأثرماتیقی ذکر کرده اند؛ ولی سرگین آن را کتاب المدخل إلی صناعة الأثرماتیقی نامیده و افزوده که نسخه ای از آن در رامپور و نسخه ای در تاشکند موجود است؛^{۲۲}

۲۰ - کتاب معرفة الدائرة من الفلك / رسالة فی إقامة البرهان علی الدائرة من الفلك

ابن ندیم از آن با عنوان نخست نام برده است؛^{۲۳} ولی در حیدرآباد دکن با عنوان دوم: رسالة فی إقامة . . . چاپ شده است.^{۲۴}

۲۱ - کتاب المنازل فی الحساب / کتاب ما یحتاج إلیه العمال و الكتاب من صناعة الحساب

قفطی از آن با عنوان نخست نام برده و آن را کتابی زیبا توصیف کرده است؛^{۲۵} اما ابن ندیم کتاب را با عنوان دوم ذکر کرده و افزوده است که به هفت منزلت [فصل] تقسیم شده است بدین ترتیب: (۱) منزلت یکم: در نسبت؛ (۲) منزلت دوم: در ضرب و تقسیم؛

پی نوشت ها:

- ۴ - اشاره به آیه ۲۶ سورة المطففین. ۱۰ - ص ۳۴۱.
 ۵ - ص ۲۸۸. ۱۱ - ص ۲۸۸.
 ۶ - همانجا. ۱۲ - Francois Woepcke.
 ۷ - S. E, Kennedy. ۱۳ - Journal Asiatique, Fevrier - Mars, ۱۸۵۵, ۲۵۴/۷.
 ۸ - نک: مجلة تاریخ العلوم العربیة، حلب، ۱۹۷۹ م، ج ۳، صص ۵۰-۵۳ و P.P. ۱۹ - ۳۰.
 ۹ - قربانی، ۵. ۱۶ - کمال الدین ابن یونس مصری،

(۳) منزلت سوم: در عملیات مساحتها؛ (۴) منزلت چهارم: در عملیات خراج [مالیات اراضی]؛ (۵) منزلت پنجم: در عملیات شرکتها؛ (۶) منزلت ششم: در [عملیات مربوط به] انواع صرافیهها؛ (۷) منزلت هفتم: در عملیاتیهای [مربوط به حسابهای] بازرگانان.

از این کتاب نسخ متعددی موجود است، از جمله: در کتابخانه لیدن هلند (شمار: ۹۹۳) کتابخانه خدیویه قاهره، کتابخانه رامپور هند و کتابخانه اسکوریال.^{۲۷}

خوشبختانه متن این اثر گرانبها، همراه با تعلیقات مفید به وسیله دکتر احمد سعید سعیدان در عمان، دانشگاه اردن در ۱۹۷۱ م، تحت عنوان: المنازل السبع لأبی الوفا البوزجانی، با یک مقدمه و تحقیق تطبیقی با کتاب الکافی فی الحساب ابوبکر کرجی حاسب انتشار یافته است.

همانطور که ملاحظه می شود تاکنون تعداد اندکی از آثار بسیار متعدد و ارزشمند بوزجانی تصحیح شده و تعداد کمی هم از آنها به صورت عکسی انتشار یافته و یا مورد تحقیق قرار گرفته است؛ در حالیکه عمده آنها همچنان به صورت نسخه های خطی شناخته شده و یا حتی شناسایی نشده در مراکز نگهداری نسخ خطی، در انتظار مصححان لایق و دلسوز گرد و خاک می خورند.

- ۲۲ - همانجا.
 ۲۳ - ص ۳۴۱.
 ۲۴ - قربانی، ۵.
 ۲۵ - ص ۲۸۸.
 ۲۶ - ابن ندیم، ۳۴۱.
 ۲۷ - نک: فهرست خدیویه، ۱۸۵/۵،
 تذکرة النوادر، ۱۵۲، سرگین، ۷/۳۲۳.
 حکیم، فقیه، ریاضیدان و منجم
 مصری (۵۵۱-۶۳۹ ق).
 ۱۷ - H. Suter.
 ۱۸ - نک: فهرست رضوی، ۲۰۰/۸ و ۲۴۹.
 ۱۹ - Baron Cara Devaux.
 ۲۰ - قربانی، ۱۹۷.
 ۲۱ - ۴۰۳/۳۲۴/۷.

مأخذ:

قرآن مجید؛

- ابن اثیر، عزالدین علی، الكامل فی التاریخ، بیروت، دار صادر، ۱۳۹۹ ق / ۱۹۷۹ م؛
 ابن خلکان، شمس الدین احمد، وفيات الأعیان و أنباء أبناء الزمان، به کوشش احسان عباس، بیروت، دارالثقافة، ۱۹۷۷ م؛
 ابن ندیم، محمد بن اسحاق الوراق، الفهرست، به کوشش رضا تجدد، تهران، ۱۳۵۰ ش؛
 بیرونی، ابوریحان محمد، تهذیب نهایات الأماکن و تصحیح مسافات المساکن، ترجمه احمد آرام، تهران، ۱۳۵۲ ش؛
 همو، القانون المسعودی، به کوشش سخا، لایپزیک، ۱۸۷۸ م؛
 تذکرة النوادر عن المخطوطات العربیة، حیدرآباد دکن؛
 فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۳۵۰ ش؛
 فهرست الکتب العربیة المحفوظة بالکتبخانة الخدیویة المصریة، قاهره، ۱۳۰۸ ق؛
 قربانی، ابوالقاسم و محمدعلی شیخان، بوزجانی نامه، تهران، ۱۳۷۱ ش؛
 قفطی، ابوالحسن علی بن یوسف، تاریخ الحکماء، لایپزیک، ۱۹۰۳ م؛ مجلة تاریخ العلوم العربیة، حلب، ۱۹۷۹ م.
 و نیز:
 Sezgin, fuat, Geschichte der Arabischen Literatur, Leiden, reprint, 1942, 5; Vols
 Journal asiatique, Fevrier-Mars, 1855, Mai-Juin, 1892